

ETNIKUMOK ÉS FÖLDRAJZI NEVEK A MOHÁCSI-SÍKON ÉS A MOHÁCSI-SZIGETEN A 19. SZÁZAD VÉGÉIG

KITANICS MÁTÉ – HERCZEG ALEXANDRA – KONKOLY SÁNDOR

ETHNICITIES AND GEOGRAPHICAL NAMES ON THE MOHÁCS PLAIN
AND MOHÁCS ISLAND UNTIL THE END OF THE 19TH CENTURY

Abstract

The Mohács Plain and the Mohács Island played a prominent role in Hungarian history. They are associated with fateful battles, the war route passing through here was the site of the march of huge armies and small troops, while it also served as a major migration route. The geographical names here are based on the medieval Hungarian names, some of which were preserved, often in modified form, by ethnic groups arriving and settling during the Ottoman period and subsequent reconstruction. Of course, they also created new geographical names. From the end of the 19th century, by the name Magyarization, many names of non-Hungarian origin disappeared from the diverse geographical names that had been formed during the process of layering.

Keywords: historical geography, Mohács Plain, Mohács Island, ethnic groups, geographical names

Bevezetés

A Mohácsi-síkság és a Mohácsi-sziget nagy jelentőséggel bírt a török hódítás és a 17. század végi felszabadító háborúk idején. A síkságon vívták az első mohácsi csatát 1526-ban, amely a magyarok vezette keresztény sereg vereségével végződött. A csata a középkori, szuverén Magyar Királyság történetének a végét jelentette. Emellett arról sem feledkeztünk meg, hogy a síkság táborozási helyként, illetve az előcsatározások helyszíneként a második mohácsi csata (1687) idején is jelentős szerepet játszott, amely viszont éppen a török uralom hanyatlását hozta el a keresztény csapatok győzelmével. Ezek a fontos események hozzájárultak ahhoz, hogy a helyszín az országhatárokon túl is ismert emlékezetű tájjá formálódjon. Olyan tájjá, amely az első mohácsi csata 500 éves évfordulójának közeledtével ismét az érdeklődés homlokterébe került.

Azt is meg kell említenünk, hogy a vizsgálati területünket keresztülszelve, egykor itt, a Duna mellett futott a hadiút, amin a török korban hatalmas seregek vonultak északra, majd a visszafoglaló háborúk idején délre, hogy megváltoztassák az erőviszonyokat. Ez a hadiút egyben migrációs főútvonalként is szolgált. Az oszmán uralom időszakában a Balkánról vlachok és déli szlávok érkeztek. A török uralom végével, amikor megkezdődött a síkság és a sziget reintegrációja, a fent említett népek újabb hullámai telepedtek meg, miközben a Dunán németek érték el a területet, majd cigányok és zsidók költöztek be. Ha különböző mélységben is, de a földrajzi környezetben, a tájban mindannyian nyomot hagytak. A következőkben ezt a földrajzi nevek dimenziójában vizsgáljuk meg elsősorban térképi forrásokra támaszkodva.

Módszertan

2018-ban a Magyar Tudományos Akadémia és a Pécsi Tudományegyetem együttműködésével „*Mohács 1526–2026 – rekonstrukció és emlékezet*” címmel indult kutatási

projekt, erős történeti földrajzi vizsgálati irányvonallal (PAP N. et al. 2018, 2019; PAP N. 2020; GYENIZSE P. et al. 2021). A projektnek számos ága van azóta is, amelyek közül az egyik kifejezetten a Mohácsi-síkság és a Mohácsi-sziget földrajzi névanyagával foglalkozik (PAP N. et al. 2018, 2023). Egyes, a síkságon elhelyezkedő települések (Sátorhely, Földvár/Udvar) és határneveik esetében levéltári forrásokat is felkutattunk és elemeztünk, illetve az 1920-as évektől az 1970-es évekig terjedő időszakot átfogóan régészeti jelentéseket néztünk át. A Mohácstól néhány kilométerrel délre található Császárdombnál (Hünkár tepeszi; Törökdomb) magunk is végeztünk – non destruktív – régészeti vizsgálatokat (KITANICS M. et al. 2020). Ez felszíni leletfelgyűjtést, fém-detektoros felmérést és geofizikai kutatást, illetve a helyszín fizikai paramétereinek felmérését foglalta magában annak érdekében, hogy a helyhez kapcsolódó legendákat, egyben pedig a korabeli írott források adatait ellenőrizzük.

A szigeti falvak esetében különösen nehéz dolgunk volt, mivel az oda tartozó korai települések meghatározása rendkívül bonyolult. A számos folyó- és állóvízzel ellentétben ugyanis a szigetet ritkán nevesítették, így jobbra az okmányokban szereplő települések egymáshoz viszonyított helyzetéből, az égtájából, valamint a felbukkanó határnevekből vonhattunk csak le következtetéseket. Sokat segítettek ugyanakkor a katonai felmérések térképei, a Duna-mappáció szelvényei és mindazon 19. századi kataszteri-, kert-, rét-, legelő- és erdőterképek, illetve szigeti birtokterképek, amelyek megőrződött földrajzi névanyagából következtetni tudtunk az elpusztult települések hozzávetőleges elhelyezkedésére. Az írott források és térképi ábrázolások feldolgozásánál Csánki Dezső, Györffy György és Engel Pál munkáira is támaszkodhattunk, akik maguk is használtak illusztratív forrásokat és elképzeléseiket térképeken is rögzítették. Eredményeiket geomorfológiai vizsgálatokkal egészítettük ki, melyek az alacsony- és magasártéri szintek azonosítására és elkülönítésére irányultak. A fentebb soroltak alapján tanulmányunkban most csak azokat a szigeti településeket vizsgáljuk és vesszük sorra, amelyek az írott forrásokon túl térképi ábrázoláson is szerepelnek, vagy legalábbis emléküket térképi források is megőrizték, megerősítették.

Kutatásaink során nemcsak a települések, de a határrészek és a víztestek esetében is a már említett történeti térképek szolgáltatják számunkra a legtöbb információt. Az ezek által megőrzött földrajzi nevekből készített adatbázisok pedig arra is alkalmasak lettek, hogy a különböző etnikumokhoz köthető nyelvi megoszlást vizsgáljuk, azokból eredetükre vonatkozóan következtetéseket vonjunk le.

A síkság és a sziget települései

A kedvező földrajzi adottságok miatt a vizsgálati terület ősidők óta lakott. A földrajzi névanyag régebbi elemei a Magyar Királyság középkori időszakából valók, de napjainkra számuk megfogyatkozott. A síkság mai települései közül Mohács, Majs, Nagynyárad, Kölked és Lánycsók (Lancsuk) neve Árpád-kori, Sátorhelyé azonban ezektől különböző, mivel csak a 17. századig vezethető vissza.

1630 körül ugyanis Haszán budai beglerbég, Szulejmán szultánnak a mohácsi csatában aratott győzelme emlékére, Mohácstól néhány kilométerre délre, a hadiút mentén lévő kis dombon emlékhelyet emeltetett egy sátor alakú fa pavilonnal (köşk), mellette pedig egy kutat ásott. A hely törökül a Hünkár tepeszi, azaz a Császárdomb nevet kapta. A Mohácsi-síkság 17–18. századi délszláv lakossága (tévesen) úgy tartotta, hogy a mohácsi csata idején ezen a dombon állt Szulejmán szultán sátra. A legendát több 17. századi utazót követően Vályi András is lejegyezte, amely szerint itt „*mái napig is a' sántzok, és*

kezek által fel emeltetett Halom látszatik, (melly a' Tsászárs sátora helyének mondatik.) (PAP N. et al. 2018; VÁLYI A. 1799).” A helyiek úgy vélték, a törökök az egykori szultáni sátrat szimbolizálva emeltek itt fa sátrat, amelyet horvátul és szerbül Sátoristyének, azaz a „sátor helyének” neveztek el. A közvetlenül mellette kiépített kút pedig a Török kút, Török kútja nevet kapta (HAMMER, J. 1828).

Az emlékezeti hely és neve túlélte a törökök kiűzését, 1687-ben ugyanis az oszmán pavilont keresztény kápolnának szentelték fel, amely csak az 1770–1780-as évekre pusztult el. Három térképünk is van a 18. század második feléből, amely az említett földrajzi nevet az eredeti helyén őrizte meg. Vötter János 1766. évi térképén az egykori Császárdomb tetején egy kereszt és a kápolna szimbolikus rajza látható, a kis kiemelkedés mellett pedig a Sháturix felirat olvasható (VÖTTER J. 1766). Egy hasonló ábrázoláson itt a Scaturigo (Ismeretlen szerző, 18. sz.), míg Müller Ignác 1769. évi térképén a Satoristj név szerepel (MÜLLER I. 1769) (1. ábra). A kápolna pusztulásával párhuzamosan kezdett kifejlődni az a közeli majorsági központ, amely a későbbi Sátoristye, vagyis Sátorhely település magját alkotta. Miután pedig a Sátoristye név a dombról átszállt a közeli majorságra – ahogy az az 1783. évi Első Katonai Felmérésen is látszik –, a domb a helyi déli szlávok, németek és magyarok nyelvi variációiban már csak Turski brig, Türkenhügel vagy Törökdomb néven jelent meg (PAP N. et al. 2018; KITANICS M. et al. 2020).

1. ábra A) A Császárdomb Vötter János térképén Sháturix felirattal 1766-ban;

B) A domb egy 18. századi térképen Scaturigo felirattal;

C) A Császárdomb Müller Ignác 1769. évi térképén Satoristj megnevezéssel

Figure 1 A) The Császárdomb on the map by János Vötter with the inscription Sháturix in 1766;

B) The hill on an 18th-century map with the inscription Scaturigo;

C) The Császárdomb on the map by Ignác Müller in 1769 with the inscription Satoristj

Végül pedig a síkság települései közül meg kell említenünk Udvar is, amelyet a 18. század második felében alapítottak. Neve ahhoz a középkori Földvár településhez kapcsolódik, amely az 1526. évi csata centrumában állt. Földvár túlélte az oszmán hódítás korát, és csak a 18. század legelején, a Rákóczi-szabadságharc rá- és kurucdúlásai miatt néptelenedett el véglegesen. A horvát és szerb nyelvben hiányzik az „ö” hang, illetve a vonatkozó földrajzi névátvitel főszabályaként idővel egyszerűsödnek, rövidülnek az összetett nevek. Így lett a déli szláv népességnél a Földvár/Földvár településnévből Fudvar, majd Udvar (PAP, N. et al. 2023). Bizonyítékként a folyamat végeredményével kapcsolatban érdemes összevetnünk két térképet. Az egyik Luigi Ferdinando Marsigli egy 17. század végi munkája, ahol a Mohácsi-szigeten egy jelentős víztest szerepel Udvar Palus néven (MARSIGLI, L. F. 1726) (2. ábra). Ez a víztest a Második és Harmadik Katonai Felmérésen Földvár(i)-tóként jelenik meg. Az Udvar Palus földrajzi név Udvar szava tehát nem más, mint Földvár. A másik – ismeretlen szerző által készített – térkép 1700-ra datálható, itt Utvar, vagyis Földvár települést látjuk a Borzától közvetlenül délre, Majs és a hadiút között félúton, ugyanazon néven, amely a szigeten is szerepel (Ismeretlen szerző 1700) (2. ábra). Ez a település, ahogy említettük a Rákóczi-szabadságharc alatt néptelenedett el végleg. Csak a 18. század második felében jött létre az az új Udvar, amely ma is áll, és amelynek területét a horvátok lakta Dályok falu erdős részéből szakították ki német telepesek részére. A nevét ekkor úgy kapta, hogy az új település a régi Földvárral határos részen jött létre.

2. ábra A) Az Udvar Palus (Földvári-tó) felirat a Mohácsi-szigeten, Marsigli 17. század végén felvett adatai szerint készített térképén;

B) Utvar (Földvár) falu a Mohácsi-síkságon, Majs és a hadiút között félúton, a Borzától közvetlenül délre

Figure 2 A) The inscription Udvar Palus (Lake Földvár) on the map of Mohács Island, based on data from Marsigli's map of the late 17th century; B) The village of Utvar (Földvár) on the Mohács plain, halfway between Majs and the war road, immediately south of the Borza

A Mohácsi-sziget területén létesült középkori településekről a Mohács előtti okleveles anyagok elszórt adatai alapján értesülhetünk. Legfőképp a birtokvitákhoz kötődő határjárások jegyzőkönyvei és a peres iratok adnak információt a Duna-ágak közt elhelyezkedő egykori falvakról, valamint a természeti környezet és a kultúrtáj jellemzőiről.

A sziget felszíne az alföldi területeket érintő negyedidőszaki süllyedő tendenciák hatására enyhe délkeleti dőlésirányt mutat, melyet a hajdani, északnyugat-délkeleti dominanciát felmutató folyóhálózat is jól láthatóan visszaigazol (ERDŐSI F. – LEHMANN A. 1974). Ez magyarázza a sziget aszimmetrikus településstruktúráját. A jellegzetes relief következtében az egykori települések többsége a sziget északi ténfélén koncentrálódott, ahol a mozaikosan elhelyezkedő magasártéri szintek többsége is található. Itt állt a sziget legje-

lentősebb és egyben legismertebb kőtemplomos települése is, amely Vajas néven számos, a Magyar Királyság területét ábrázoló 16. századi térképen is feltűnik (LAZARUS 1528; VAVASSORE, G. A. 1553; ZSÁMBOKY J. 1566, ZSÁMBOKI J. 1579; DUCHETTI, C. 1580 k.) (4. ábra). Lokalizációjával már Györffy György (1963) és Engel Pál (2001) is próbálkozott, feltételezéseik ez idáig azonban nem kerültek igazolásra. Néhány korábban már vizsgálat alá vont település elhelyezkedésének pontosítására azonban kísérletet tehetünk.

Elsőként a középkori Zsembécet kell megemlítenünk, melyet GYÖRFFY (1963) a település helyének pontosabb meghatározása nélkül, nagyjából „Baracska vonalában” a sziget közepére, ENGEL (2001) pedig Szekcsővel szembe, a Szekcsői-Duna bal partjára helyezett. Az Árpád-ház Program támogatásával megújított, középkori Magyar Királyság településeit ábrázoló, 2020-as kiadású digitális térkép ugyanitt ábrázolja (ENGEL P. 2020). Zsembéc pontos lokalizációjára a 2010-es évek első felében került sor. A falu helyét a Baracscai-Duna jobb partján lévő vári-pusztai alaphegységi kibúvás északi előterében találjuk, ahogy az az 1866-os (DANCÓS J. 1866) (4. ábra) és 1886-os szigeti birtoktérképeken, illetve az 1865-ös szekcsői kataszteri térkép szelvényein is feltűnik. A település azonosításához okleveles adatok és régészeti szórványleletek is hozzájárultak (KONKOLY S. 2015).

Lak települése a források alapján a sziget északi részén, a Vajas folyó közelében lehetett (NAGY I. ET AL. 1871). CSÁNKI DEZSŐ (1894) szerint Bátmonostor és Szeremlyén közt feküdt, Györffy (1963) a szigeti Élszekcsőtől északra, a Duna bal partjára tette. ENGEL (2001) hozzájuk képest már délebbre, Szekcső és Baracska közé helyezte. Az 1866-os szigeti birtoktérképek határ- és dűlőnevei alapján úgy tűnik, hogy fekvése Felszekcső és Zsembéc közé tehető (DANCÓS J. 1866) (4. ábra). A 19. századi térképi ábrázolások földrajzi névanyagában konzekvens módon előfordul „Laki Telek” és „Laki Földek” topográfiai helyzete szintén erre utal (VÖRÖS L. 1831; RAUCHMÜLLER, F. 1834; VUCSKICS A. 1855; WAPPNER, F. et al. 1865; WIESNER J. ET AL. 1870–1890; ZSÁK H. 1884). Gerebecs települését és lakóit a szigeti Földvár-domb térségében, Baracskától délnyugatra említik a források. Gyakran birtokviták, határjárások kapcsán tűnik fel (PITI F. 2010). A Duna-mappáció és az 1866-os szigeti birtoktérkép szelvényein határnévként találjuk meg, a forrásokkal összhangban a Földvári-tó északi előterében (VÁSÁRHELYI P. 1830–1840; DANCÓS J. 1866) (4. ábra). ENGEL (2001) és PÁNYA ISTVÁN (2020) szintén ide helyezi. E helyszín a topográfiai térképek tanúsága szerint nagyobb kiterjedésű szárazulat, amelyet bizonyára megkíméltek a gyakori áradások.

Ugyanerre a magasártéri szintre lokalizálható a szomszédos Póstelek is, amely okleveles adatok szerint a 15. században szintén a cikádori apátság birtoka lehetett (KAMMERER E. 1895). CSÁNKI (1894) a helységet Bátoregyháza közelébe teszi, Engel és Györffy nem lokalizálja. Az 1866-os szigeti birtoktérképek határnevei az említett térszint megerősítik, ez alapján Baracskától, illetve a Baracscai-Dunától nyugatra, a Tiser-erdő jelentős részét is magában foglaló magasártéri területre helyezhetjük (DANCÓS J. 1866; VUCSKICS A. 1855) (4. ábra). A Duna-mappáció vonatkozó szelvénye e helyszínt „Pósteleki hátként” jelöli (VÁSÁRHELYI P. 1830–1840), „Póstelek tava” pedig szintén a birtoktérképen bukkan fel ugyanott (DANCÓS J. 1866). Páli és lakosai, illetve a település kikötője (Páliport) többször felbukkan a középkori forrásokban (NAGY I. et al. 1871). Páli Lakhoz hasonlóan a sziget északi részén, Szekcső és Bátmonostor közt fekehetett (PITI F. 2014); NAGY I. 1894). CSÁNKI (1894) még Bajával és Bátmonostorral határos településként jegyzi. GYÖRFFY (1963) szerint Szeremlyén és Bátmonostor közt, ENGEL (2001) szerint inkább délebbre, Szekcső és Pongrác között lehetett. PÁNYA (2020) Bátmonostortól északkeletre helyezi, úgy tűnik a keleti Duna-ág bal partjára. Ezzel szemben az 1866-os szigeti birtoktérképek vonatkozó szelvényei alapján Szekcsőtől keletre a Baracscai-Duna közelében húzódha-

tott, és valószínűleg szomszédos volt Zsembéccel (DANCÓS J. 1866; WAPPNER, F. et al. 1865) (4. ábra). Az okleveles forrásokból négy helység (Páli, Páliporth, Lak, Zsembéc,) szoros térbeli kapcsolata egyértelműen kitűnik, ugyanakkor Páli esetében további vizsgálatot igényel, hogy a keleti Duna-ágon túl elhelyezkedő alföldi település birtoka nyúlt át egykor a sziget területére, vagy már a falu is oda települt. Páliporth helyzetéről feltételezhetjük, hogy a Baracskai-Duna elődjeként azonosítható Vajas folyó egyik ismert átkelőhelyét jelöli (SEBŐK F. 2021), így talán – Zsembéchez és Lakhoz hasonlóan – Páli is az említett vízfolyás közelében állhatott.

Töttös települése és lakói nem egyszer a szigeten elkövetett hatalmaskodások kapcsán tűnnek fel a középkori okmányokban (KAMMERER E. 1903). CSÁNKI (1894) és ENGEL (2001) szerint helye pontosan nem lokalizálható. GYÖRFFY (1963) Felszekesőtől délre, a Duna bal partján jelöli. PÁNYA (2020) újabb munkájában már Felszekesőtől északra ábrázolja a bal folyóparton. A 19. századi térképeink megőrződött határ- és tájnevei alapján valóban Felszekesőtől északra lehetett a Szekcsői-Duna bal partján (ZSÁK H. 1884.) (4. ábra).

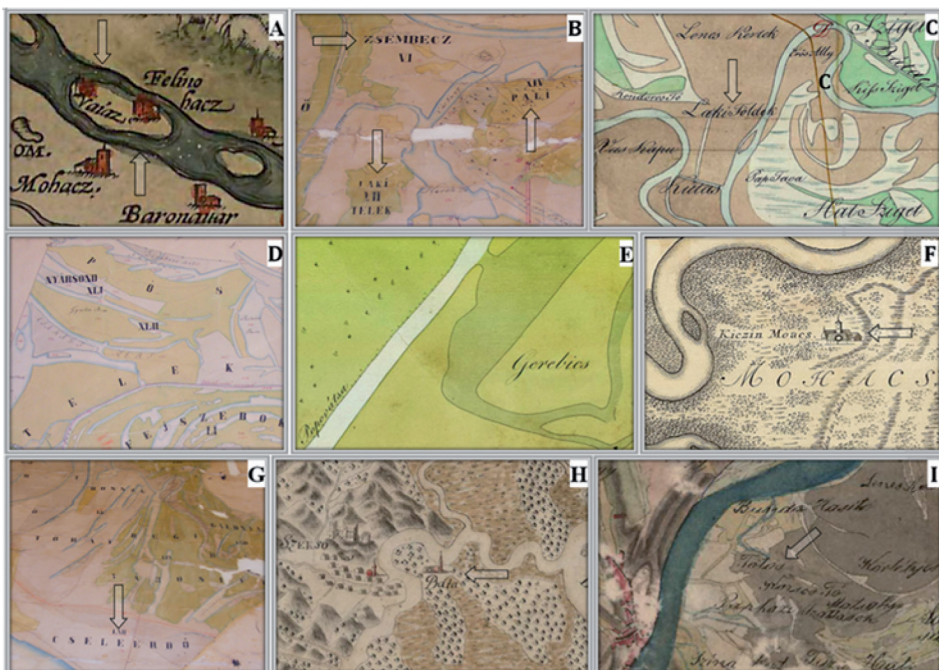
A Szekcsői-Duna mentén négy olyan települést találunk, amelyek átnyúltak a Mohácsi-sziget területére, vagy hosszabb-rövidebb ideig a szigetre költöztek. A lakosság tömeges áttelepülése jellemzően valamilyen fenyegetettség hatására következett be, a főbb kiváltó okok között a 16. századi oszmán-török expanziót, a 17. század végi felszabadító háborúk időszakát, valamint a 18. század eleji kuruc-rác háborúkat említhetjük. Ezen települések mindegyike Baranyához tartozott már a középkorban is, lokalizációjukat írott források és térképi ábrázolások segíthetik. Mohács szigeti részét Felmohács néven találjuk meg a késő középkorban, a szigetre költöző lakosság már Kis-Mohácsnak hívja a 17. században (4. ábra). A két település egymáshoz való viszonya és térbeli elhelyezkedése még tisztázandó kérdés. Elképzelhető, hogy Kis-Mohácsot nem a nyugati Duna-ág bal partján, hanem a sziget belsejében kell keresnünk, ahogy azt Marsigli (Kiczin Moacs) és mások térképein is látjuk (MARSIGLI, L. F. 1726; SCHÜTZ, C. 1788; KISS J. 1795) (2. ábra; 4. ábra). Ugyanakkor az sem lehetetlen, hogy a helye időben változott, ugyanis Maximilian Brandstetter 1608. évi ábrázolásán Moháccsal szemben a Duna partján, ligetes környezetben lakóházakat tüntetett fel (az elvesztettnek tartott képet a szerzője hitelesítésével együtt a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményében azonosítottuk be). Mindemellett arra is találunk térképi adatot, hogy a Mohácsi-szigetet Felmohács településről elnevezve Felmohács-szigetnek hívták (HOGENBERG, F. 1575 k.) (3. ábra).

3. ábra Felmohács-sziget (Felmohocz ins.[ula]) FRANZ HOGENBERG 1575 körül készített térképén
Figure 3 Felmohács island (Felmohocz ins.[ula]) on FRANZ HOGENBERG's map made around 1575

Felcselet a Mohácstól északra található Csele falu szigeti részeként értelmezhetjük, ahol a nyúl-szigeti apácáknak voltak birtokai (CSÁNKI D. 1894). Egykori helyére a Felszekcsőtől délre elterülő Duna-parti Csele-erdő és Cselő dülő utal (RAUCHMÜLLER, F. 1834; VÁSÁRHELYI P. 1830–1840.; CZOGLER J. 1866; DANCÓS J. 1866; WAPPNER, F. et al. 1865; WIESNER J. et al. 1870–1890) (4. ábra). Szekcső városának szigeti részét már az Árpád-korban is Élszekcsőnek, majd Felszekcsőnek hívták (CSÁNKI D. 1894; GYÖRFFY Gy. 1963; PESTI J. 1982.) A török elől menekülő magyar lakosság újfent benépesítette a 17. században. Középkori okleveles források és régészeti leletek alapján kiterjedése jól lehatárolható, egykori templomának maradványait is ismerjük (PESTI J. 1982). A középkori falu helyére Dunafalva települt, de Felszekcső ettől északabbra is kiterjedhetett a Szekcsői-Duna bal partján.

Az oszmán-török térfoglalás utolsó harmadában Báta lakossága is ideiglenesen a Mohácsi-szigetre költözött. Forrásaink a 17. század derekára teszik az áttelepülést, melyet néhány korabeli térképi ábrázolás is megőrzött (Ismeretlen szerző 1700; MARSIGLI, L.

4. ábra A) Vajas és Felmohács települések a Mohácsi-szigeten Zsámboky 1579-es térképén; B) Zsembéc, Laki Telek és Páli határnevek egymás szomszédságában az 1866-os Mohácsi-sziget szekcsői szigetrészét ábrázoló birtoktérképén; C) Laki Földek megjelenése a szigeten Vörös 1831-es vízszabályozási térképén; D) Póstelek ábrázolása a Mohácsi-sziget 1866-os birtoktérképén; E) Gerebics (Gerebecs) a Duna-mappáció szelvényén; F) Kis-Mohács (Kiezin Moacs) ábrázolása a Mohácsi-sziget területén Marsigli Duna-térképén; G) A Csele Erdő a Szekcsői-Duna bal partján a Mohácsi-sziget 1866-os birtoktérképén; H) Báta a Mohácsi-sziget északi részén a siklósi uradalom 1700-as birtokfelosztási térképén; I) Töttös a Szekcsői-Duna mentén Zsák Hugó 19. századi vízszabályozási térképén

4. Figure A) The settlements of Vajas and Felmohács on Mohács Island on Zsámboky's map of 1579; B) The geographical names Zsembéc, Laki Telek and Páli next to each other on the 1866 land map of the Szekcső part of Mohács Island; C) The appearance of Laki Földek on Vörös' 1831 water regulation map of the island; D) The representation of Póstelek on the 1866 land map of Mohács Island; E) Gerebics (Gerebecs) on the section of the Danube mapping; F) Depiction of Kis-Mohács (Kiezin Moacs) on the Danube map of Marsigli in the area of Mohács Island; G) The Csele Forest on the left bank of the Szekcsői-Duna on the 1866 map of the Mohács Island; H) Báta on the northern part of the Mohács Island on the 1700s map of the Siklós manor; I) Töttös along the Szekcsői-Duna on the 19. century water regulation map of Hugó Zsák

F. 1726) (4. ábra). Annyi bizonyos, hogy 1704-ben a rácok felégették (az elhagyott?) Bátát, és a jobb parti település még 1710-ben sem szerepelt az adóösszeírásokban (TÓTH J. – WILHELM Z. 2000; BALÁZS KOVÁCS S. 2015). A térképi ábrázolások nem adnak biztos támpontot a szigeti Bata földrajzi-topográfiai helyének megállapítására. Lehetséges, hogy a térfoglalás – amint ez Kis-Mohács esetében is felmerül – nem csupán a Duna bal parti területeire korlátozódott. A szigetre települt Bátánál hiányzik a település neve előtti, földrajzi elhelyezkedésére utaló „fel-” előtag, amely az előző három helységet egyértelműen elhatárolta a Dunán túli párjától. Ennek bizonyára a rövid áttelepülési időszak lehet a magyarázata, hiszen Bata lakossága a kora újkorban csupán néhány évtizedig tartózkodott a Mohácsi-szigeten.

Összességében kijelenthetjük, hogy Mohácsi-sziget északi részén – jelenlegi ismereteink szerint – több mint tíz olyan középkori, illetve kora újkori településsel számolhatunk, amely az írott források és térképi ábrázolások együttes vizsgálata alapján felderíthető (ebből a szempontból a továbbiakban Kengy idetartozása is vizsgálandó). A hajdani térszerveződés potenciális színtereit egyes esetekben ma már régészeti leletek is alátámasztják, a közeljövőben tervezett terepi munkálatok pedig további települések maradványait tárhatják majd fel.

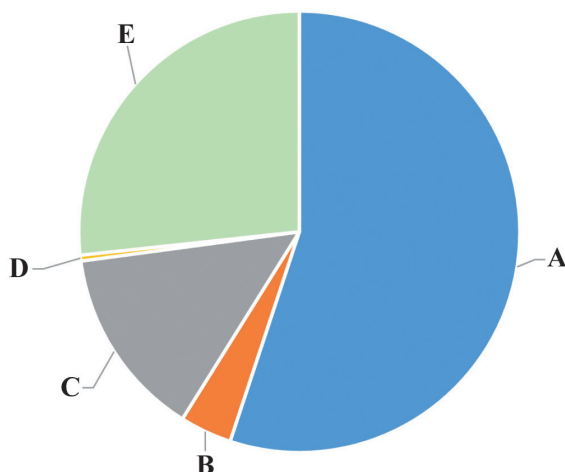
Határrészek és víztestek

Az oszmán hódítás, a visszafoglaló háborúk 1680-as és 1690-es évei, illetve az 1704. évi rác- és kurucdúlások jelentős változásokat eredményeztek. A középkori eredetű névanyag egy része eltűnt, a terület népessége nagyrészt kicserélődött, mivel elszorbesedett vlachok, déli szlávok, majd németek, cigányok és zsidók érkeztek több hullámban. A korábbi névanyagot csak részben őrizték meg (például a kölkedi kontinuos református lakosság), több esetben átalakították, illetve új neveket adtak a földrajzi helyeknek.

A 18. század második felére kialakult és hosszabb időre állandósult az egyes települések etnikai összetétele, jelen voltak már azok az etnikumok, amelyek alapvetően határozták meg a Mohácsi-síkság, illetve a Mohácsi-sziget földrajzi neveit (PAP N. et al., 2023). Az előbbieken soroltakkal összefüggésben a határrészek és a víztestek viszonylatában itt most csak összefoglaló megállapításokat teszünk néhány példával alátámasztva, mivel egy részletes, minden szempontra kiterjedő elemzés szétfeszítené a tanulmány kereteit. Amennyiben tehát a nagyobbbrészt térképeken ránk maradt 18–19. századi vonatkozó földrajzi névanyagot vizsgáljuk, úgy vizsgálati területünkéről nagy vonalakban a következőket szögezhetjük le:

- Egyes határrészek tekintetében az alapréteget a középkori magyar falvak nevei képezik. Ezeket pusztulásuk után más, fennmaradt települések kebelezték be. Példaként említhetjük az egykori Ormányt, Mersét vagy Bányát, amelyek határrészként, praediumként láthatók már csak Kneidinger András 1760–1770-es években Majs faluról készített térképein (KNEIDINGER A. 1767, 1772), de ugyanitt említhetjük meg Gáta falu esetét is, amely Lánycsók részévé vált (Lánycsók, Első Katonai Felmérés 1783; Lánycsók, kataszteri térkép 1865).
- Megfigyelhető az is, hogy a déli szlávok vagy németeket a középkori eredetű magyar földrajzi neveket gyakran a saját nyelvükhöz igazították. Így lett például az egykori önálló magyar Ösztýén településnévből a szerb betelepülők hatására Usztine. Hasonlóan képeztek a magyar Bányából Bácsint, amit már a rácoknál később érkező németek osztottak fel – a majsai határban – Unter és Ober Bácsinra (Majs falu 1865), átvéve a szerbek által használt földrajzi nevet. Szintén itt hozhatjuk fel az elpusztult

- Lajmér települést, amelynek nevét a németek Leimer/Leimir formában használták, miközben az pusztaként vált Nagynyárad részévé (Leimir, kataszteri térkép 1865).
- A 19. század közepén készített kataszteri térképek alapján az a következtetés is levonható, hogy a neoabszolutizmus korában nem érhető tetten németesítési törekvés a földrajzi nevek tekintetében a vizsgálati területünkön. A névanyagok általában jól tükrözik a települések etnikai összetételét. Sőt, olykor ott is bőven jelennek meg magyar földrajzi nevek, ahol a magyarok csak kisebb számban voltak jelen, ahol pedig jelentős számban laktak németek, mint például Mohácson, ott pedig többségében magyar és déli szláv földrajzi nevek sorakoznak (Mohács mezőváros 1865). Mi lehet ennek az oka? Úgy véljük az, hogy kiemelt jelentősége volt a soknemzetiségű környezetben zajló munkák során a helyi adatközlők, de még inkább a felmérést végzők identitásának és nyelvtudásának. Az 1852–1853-as térképezést vizsgálati területünkön például egy, a szabadságharcot is megjárt fiatal magyar mérnök, Vucskics Ágoston végezte.
 - A térképeket vizsgálva az is feltűnik, hogy a határrészekeken a földrajzi nevek nyelve nemegyszer az azokhoz közel eső belterületen lakó etnikum nyelvével azonos. Iskolapélda erre a már említett Majs, ahol a szerbek utcájának tágabb körzetében a szerb, a németek utcájának környezetében inkább a német határnevek koncentráálódtak. Így a németek utcájánál például a Hofstellen, vagyis a falusi udvar mögötti terület, a Majser Eker, azaz a majsi szántók, és a Hanf Thaeler, azaz a kendervölgyek láthatók. A szerbek utcája mellett helyezkedik el többek között a Travnik, azaz a legelő, a Dolina, azaz a völgy, vagy a Vukobaba, illetve itt sorakoztak az Ugljenica nevű faszénégető helyek is (Majs falu 1865), amelyek az Udvar falut körülölelő dályoki határban folytatódtak.
 - Ez utóbbinál a földrajzi nevek jól jelzik azt, amit már említettünk, miszerint Udvar-t a 18. században Dályok területéből hasították ki. A kis, német nyelvű Udvar enklávéját teljes egészében déli szláv nevű dűlők ölelik ugyanis körül. Megtaláljuk itt a Veliki Udvar, vagyis a nagy Udvar, a már említett Ugljenica, a Lisicse jame, azaz rókalyukak, az Orlovo Gnizdo, azaz sasfészek, és a Duga Megya, azaz hosszú határ nevű határrészt is (Udvar, kataszteri térkép 1865).
 - Van azért néhány anomália is. Mohácsnak, ahogy említettük, a 18. századtól tekintélyes számú német lakossága volt, mégis szinte teljes egészében magyar és déli szláv helynevek sorakoznak a település kataszteri térképszelvényein. Ennek az okára fentebb már megadtuk a választ. Ugyanakkor igaz ez a város szigeti területére is, ahol ugyancsak főként magyar és déli szláv toponímiai és hidronímiai neveket találunk. A Mohácsi-szigeten mindez azonban összefügg azzal, hogy itt valóban az említett két etnikum vette leginkább használatba a tájat. Összhangban van ezzel az Első, a Második és Harmadik Katonai Felmérés (1:75 000) földrajzi név állománya is. Ezek számbavételekor ugyanis azt tapasztaltuk, hogy a nevek mintegy 55%-a magyar, 14%-a déli szláv, 4%-a német nyelvű, miközben 27%-uk vegyes eredetű (5. ábra). Ez utóbbi kategóriában messze a déli szláv–magyar földrajzi nevek voltak túlsúlyban. Mindezek mellett egy török eredetű név is előfordult (0,42%), de bizonyos, hogy a csaknem egészében a vegyes kategóriát erősítő, részben török földrajzi nevek nagy része déli szláv közvetítéssel került a területre.
 - Végül pedig meg kell említenünk, hogy az utolsó hullámokban érkező zsidók és cigányok koncentráltan telepedtek meg és csak kisebb hatást gyakoroltak a földrajzi nevekre. A mohácsi Cigány utca például a németek nyelvén Zigeuner-gasse, a déli szláv nyelveken pedig Ciganski kraj alakban jelent meg. A zsidók Mohács város központjában összpontosultak. Nekik szintén külön utcájuk volt ott, ahol

5. ábra A Mohácsi-sziget földrajzi neveinek megoszlása eredet szerint az Első, a Második és Harmadik Katonai Felmérés alapján; A – magyar, B – német, C – déli szláv, D – török, E – vegyes
 Figure 5 Distribution of the geographical names of the island of Mohács by origin, based on the First, Second and Third Military Surveys; A – Hungarian, B – German, C – South Slavic, D –Turkish, E – Other

1. táblázat – Table 1

Példák a magyar, német, déli szláv, török, illetve a vegyes eredetű földrajzi nevekre az Első, Második és Harmadik Katonai Felmérés alapján
 Examples of geographical names of Hungarian, German, Southern Slavic, Turkish and mixed origin, based on the First, Second and Third Military Surveys

Etnikumok	Földrajzi nevek
német	Alte Donau (Első Katonai Felmérés)
magyar	Csele erdő (Második Katonai Felmérés)
déli szláv	Široka bara (Harmadik Katonai Felmérés)
török	Budzsák (Harmadik Katonai Felmérés)
magyar/német	Gyeper-fok (Második Katonai Felmérés)
magyar/déli szláv	Sárhátska greda (Harmadik Katonai Felmérés)
déli szláv/német	Verpolye Wald (Második Katonai Felmérés)
török/német	Kadia Insel (Második Katonai Felmérés)

a zsinagóga és az iskolájuk állt. Itt, a Judengasse-nak is nevezett helyen szinte csak ők laktak. Temetkezésük más felekezetektől elkülönült a Zsidó temetőben, németül a Jüdischer Friedhof-ban, az itteni déli szláv nyelveken a Židovsko groblje-ban zajlott. Mohácson kívül a Mohácsi-síkságon alig találunk zsidókhoz tartozó neveket, de például Kölkeden ismert a Zsidó-rét nevű hely, amely egykori bérlőjére utal (PESTI J. 1982).

Az államilag támogatott névmagyarosítás az Országos Községi Törzskönyvbizottság működésével a 19. század végén kezdődött. Hamarosan felszámolásra kerültek a településnév-párhuzamosságok, a modern életforma és az állam igényei szerint egyértelműsítették a földrajzi neveket. Mindezzel hozzájárultak ahhoz is, hogy nem magyar eredetű

földrajzi nevek tömege tűnjön el a mindennapi használatból országosan, és vizsgálati területünkről is.

Összegzés

A Mohácsi-síkság és a Mohácsi-sziget földrajzi névanyaga jól tükrözi azokat a migrációs folyamatokat, amelyek ezt a Duna menti tájat alapvetően jellemzik, és amelyek eredményeként a kultúrtáj jelentősen átformálódott. A földrajzi névanyag alapja a középkori Magyar Királyság idejéből való, jellemzően magyar. A nagy toponímiai változások az oszmán hódoltsággal függenek össze: a hódítással, a felszabadítással, majd pedig a felszabadítást követő népesedési és települési rekonstrukcióval. A hódoltság idején, illetve az azt követő évtizedekben betelepülő vlachok, déli szlávok és németek a korábbi földrajzi névanyagot csak részben őrizték meg, gyakran azt is saját nyelvükhöz igazítva, miközben új neveket is adtak. A Mohácsi-szigeten főként magyar és déli szláv földrajzi neveket találunk azzal összefüggésben, hogy itt ők vették leginkább használatba a tájat. A cigányok és zsidók koncentráltan telepedtek meg, és csak kisebb hatást gyakoroltak a földrajzi nevekre. Az igen változatos, egymásra rétegződés során kialakult földrajzi névanyagból a 19. század végétől a névmagyarosítással számos nem magyar eredetű név tűnt el.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az OTKA K 146585 számú, Magyarország és a Nyugat-Balkán című projekt támogatásával készült.

KITANICS MÁTÉ

PTE Szentágotthai János Kutatóközpont, Pécs
kitanics1@gmail.com

HERCZEG ALEXANDRA

PTE Földrajzi és Földtudományi Intézet, Pécs
szandra4@gamma.ttk.ptt.hu

KONKOLY SÁNDOR

PTE Földrajzi és Földtudományi Intézet, Pécs
fiesta@gamma.ttk.ptt.hu

IRODALOM

- BALÁZS KOVÁCS S. 2015: A régi Sárköz. – In: A Wosinsky Mór Múzeum évkönyve XXXVII. pp. 256–257.
- CZOGLER J. 1866: A Bár és Kölked (Baranya m.) közötti Duna-szakasz. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára S 101 – No. 837
- CSÁNKI D. 1894: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Csanki-csanki-dezso-magyarorszag-tortenelmi-foldrajza-a-hunyadiak-koraban-1/i-i-kotet-32A7/bodrogyvarmegye-3EB1/helysegei-3EDF>
- DANCÓS J. 1866: Nemes Baranya vármegyébe kebeleztet D. Szekcső M. Város határához tartozó szigeti birtok térképe. Duna-Szekcső. – Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára, BIU 154
- DUCHETTI, C. 1580 k.: Nova descriptio totius Hungariae. Róma. – Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár TR 762 és Hadtörténeti Intézet és Múzeum, B IX a 1176

- ENGEL P. 2001: Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.
- ENGEL P. 2020: Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. Megújított kiadás. ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.
- ERDŐSI F. – LEHMANN A. 1974: Mohács földrajza. Kiadja a Mohács Városi Tanács V. B. Művelődési Osztálya, Mohács. pp. 19–35.
- GYENIZSE P. – LÓCZY D. – VARGA G. – PAP N. – KITANICS M. – SZALAI G. – MORVA T. – NÉMETH G. 2021: A mohácsi teraszos sík domborzati és vízrajzi viszonyai, valamint ezek szerepe a mohácsi csata helyének pontosításában. – Történeti Földrajzi Közlemények 9. 4. pp. 57–74.
- GYÖRFFY Gy. 1963: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. kötet. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 907 p.
- HAMMER, J. 1828: Geschichte des osmanischen Reiches... Dritter Band ... 1520–1574. Pest. pp. 636–637.
- HOGENBERG, F. 1575 k.: Hungariae Descriptio. Wolfgango Lazio auct. – Hadtörténeti Intézet és Múzeum B IX a 487/1-1 <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/366/>
- Ismeretlen szerző 1700: Universum dominium Siklossiense modo divisum in quator partes... – Országos Széchényi Könyvtár TK 2145
- KAMMERER E. (szerk.) 1895: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. VIII. köt. Budapest. pp. 617–619.
- KAMMERER E. (szerk.) 1903: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. VII./1. köt. Budapest. p. 116.
- KISS J. 1795: General Karte woraus ersichtlich wie die Privilegisi[erte] König[liche] Ungaris[che]... – Országos Széchényi Könyvtár TK 1115
- KITANICS M. – NAGY L. – HANCZ E. – GYENIZSE P. – SZALAI G. – NAGY L. – KLEMBALA Zs. – POLGÁR B. – PAP N. 2020: A Törökdomb a régészeti vizsgálatok tükrében: 1924–2020. – In: PAP N. (szerk.) Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatát történeti földrajzi kutatása. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. pp. 273–349.
- KNEIDINGER, A. 1767–1779: Charten von Mayser District in der ... Baranyer Gespanschaft zur Herrschaft Bellye gehörig. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, S_11 - No. 830:41.
- KNEIDINGER, A. 1772: Charten von der ka[mmer]al Ortschaft Mays in der ... Baranyer Gespanschaft zur Herrschaft Bellye gehörig. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, S_11 - No.830:43.
- KONKOLY S. 2015: Sembech középkori várának lokalizációja. – In: TERNOVÁČZ B. (szerk.): Opuscula Historica I. Történeti tanulmányok a XIV. és XV. Eötvös Konferenciáról. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. pp. 13–43.
- LÁNYCSÓK 1783: Első Katonai Felmérés <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2064157.3583680892%2C5781327.515521361%2C2073248.5874197574%2C5784619.08505189>
- LÁNYCSÓK 1865: kataszteri térkép <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2068594.5553565691%2C5782369.86634133%2C2070867.3626194862%2C5783192.758723963>
- LAZARUS (LÁZÁR DEÁK) 1528: Tabula Hungariae... Ingolstadt. – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, B IX a 1176
- LEIMIR 1865: kataszteri térkép <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2071532.9774856782%2C5772830.919852494%2C2076078.5920115123%2C5774476.70461776>
- Majs falu 1865: Maiss falu Baranya megye, Magyarországon. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, S_78 - 028. téka - Majs - 8-27.
- MARSIGLI, L. F. 1726: Mappa generalis in qua Danubii fl... Sectio VIII., IX., Amsterdam. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, S_80 – Nyomatott térképek – No. 1/1-19
- Mohács mezőváros 1865: Mohács mezőváros Magyarországon, Baranya megye... – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, S_78 - 031. téka - Mohács - 10-112.
- MÜLLER IGNÁ CZ 1769: Mappa Geographica novissima Regni Hungariae divisi in suos Comitatus. – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, B IX a 513
- NAGY I. – NAGY I. – VÉGHÉLY D. (szerk.) 1871: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I. köt. Pest. p. 162. pp. 588–589.
- NAGY I. (szerk.) 1894: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. VI. köt. Budapest. 83–86.
- PAP N. – FODOR P. – KITANICS M. – MORVA T. – SZALAI G. – GYENIZSE P. 2018: A mohácsi Törökdomb. Történelmi Szemle 60. 2. pp. 325–345.
- PAP N. – KITANICS M. – GYENIZSE P. – SZALAI G. – POLGÁR B. 2019: Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői – a mohácsi csata centrumtériségének lokalizálása. – Történelmi Szemle 61. 2. pp. 209–246.
- PAP N. 2020: Mordortól Mohácsig. A történeti földrajzi vizsgálatok szükségessége. – In: PAP N. (szerk.) Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatát történeti földrajzi kutatása. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. pp. 9–22.

- PAP, N. – KITANICS, M. – ÁCS, M. – REMÉNYI, P. 2023: Geo-History of the Toponymy of Mohács Plain, SW Hungary. – In: O'REILLY, G. (ed.) *Place Naming, Identities and Geography. Critical Perspectives in a Globalizing and Standardizing World*. Springer International Publishing, Cham, pp. 383–411.
- PÁNYA I. 2020: A Mohácsi-sziget középkori topográfiája. – In: *Történeti Földrajzi Közlemények*, 8. 3–4. pp. 105–120.
- PESTI J. (szerk.) 1982: Baranya megye földrajzi nevei II. – Baranya Megyei Levéltár, Pécs. 1279.
- PITI F. (szerk.) 2010: Anjou-kori Oklevéltár XXVIII. 1344. Budapest–Szeged. pp. 173–174.
- PITI F. (szerk.) 2014: Anjou-kori Oklevéltár XXX. 1346. Budapest–Szeged. p. 180.
- RAUCHMÜLLER, F. 1834: *Donau Atlas. Hydrographische Donau Karte von Peterwardein (valójában Pressburg) bis Orschova. Hadtörténeti Intézet és Múzeum B IX b 134*
- SCHÜTZ, C. 1788: *Neueste Karte der Koenigreiche Bosnien, Servien, Croatien und Slavonien...* Bécs. Hadtörténeti Intézet és Múzeum B III a 1
- SEBŐK F. (szerk.) 2021: Anjou-kori Oklevéltár XLIV. 1360. Budapest–Szeged. pp. 458–459.
- UDVAR 1865: kataszteri térkép <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2068526.91616777%2C5760526.151312867%2C2086709.3742711064%2C5767357.710715855>
- VÁLYI A. 1799: *Magyar országnak leírása*. II. köt. Buda. p. 689.
- VÁSÁRHELYI P. 1830–1840: *Duna Mappáció*, 1543. sz. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, S 80 – Duna. – No. 126/1-1757
- VAVASSORE, G. A. 1553: *Tabula Hungariae...* Velence. – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, B IX a 1176
- VÖRÖS L. 1831: *Uebersicht der Donau Umgegend nächst dem Bácsér Francisci Kanal.* – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára S 12 – Div. XIII. – No. 641.
- VÖTTER J 1766: *Prædium Földvár.* – Urbáriumok és összeírások, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 168. – No. 038 / r.
- VUCSKICS A. 1855: *Gemeinde Szekcső-Duna.* – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára S 78 – 015. téka – Dunaszekcső – 1–13
- WAPPNER, F. – KOVARIK, W. – ZEITZ, J. – KUSIBA, S. 1865: *Feldskizzen der Gemeinde Duna Szekcső.* – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, S 79 – No. 48/10
- WIESNER J. 1870-1890: *Duna Szekcső kis község felvételi előrajzai.* – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, S 79 – No. 48/11
- WILHELM Z. 2000: Az Alsó-Duna-Vidék településeinek fejlődésében szerepet játszó természeti tényezők vizsgálata. – In: TÓTH J. – WILHELM Z. (szerk.): *Konzerváció, modernizáció, regionalitás a Dél-Dunántúlon*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. pp. 7–151.
- ZSÁK H. 1884: *A Duna Tolna és Szekcső között. Vízszabályozási térkép*. Budapest. – Országos Széchenyi Könyvtár, TK 1232
- ZSÁMBOKI J. 1579: *Ungariae loca praecipua recens emendata atque edita...* Antwerpen. – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, B IX a 490/5
- ZSÁMBOKY J. 1566: *Ungariae Tanst. descriptio...* Bécs. – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, B IX a 1176